

ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΣΤΗΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ

ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙΩ, ΤΗ, 22 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1961
ΕΣ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Υ Π Ο

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ ἐλεύθερη σήμερα, ἡ ἑλληνική, ἡ ὀρθόδοξη Κρήτη τιμᾶ, τὴν ἐπίσημη τούτη ὥρα, τὸν ἡρωϊκὸ ἐλευθερωτὴ της καὶ μεγάλο βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά, χίλια χρόνια ἀκριβῶς ἀπὸ τότε ποὺ τὴν ἐλύτρωσε ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν Σαρακηνῶν.

Ὁ βυζαντινὸς ἱστορικὸς Μιχαὴλ Ἀταλειάτης μᾶς διηγεῖται, ἕναν αἰῶνα περίπου μετὰ τὸ λαμπρὸ αὐτὸ πολεμικὸ κατόρθωμα, πῶς ὑπῆρχε τότε στὴν Κρήτη «περικαλλῆς ναὸς» τῆς Θεοτόκου καὶ μέσα σ' αὐτόν, ὅπως ὁ ἴδιος εἶχε δεῖ, βρισκόταν «ὁ Φωκᾶς ἀνεστηλωμένος... νικητῆς καὶ τροπαιοῦχος... τηλικαύτης νήσου παριστῶν τὴν κατάκτησιν»¹. Τὸ ὁμοίωμα αὐτό, ἀνδριάντας ἢ εἰκόνα, ποὺ ἡ Κρήτη εἶχε ἀφιερῶσει εὐλαβικὰ στὸ Νικηφόρο, γιὰ νὰ διαιωνίσῃ τὴ δόξα του καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη της, ἀφανίστηκε ἀπὸ τὸν καιρὸ καὶ δὲν ξέρομε σήμερα οὔτε πῶς ἦταν καμωμένο. Ἕνας ἄλλος βυζαντινός, ποιητής, ἀνώνυμος αὐτός, συμβουλευόντας τὸν καλλιτέχνη μὲ ποιὸν τρόπο ἔπρεπε νὰ κατασκευάσῃ χρυσοποίκιλτο καὶ ἀδαμαντοκόλλητο ἀνδριάντα στὸν τροπαιοῦχο αὐτοκράτορα, ποὺ νὰ εἶναι ἀντάξιος τῆς δόξας του, τελειώνει τὸ ἐπίγραμμα του μὲ τὴν ἀκόλουθη ἀποστροφὴ στὸν οὐρανό:

*Σὺ δ', οὐρανέ, τρόπαια δεσπότην γράφε
νίκας γὰρ αὐτοῦ σὸν πλάτος χωρεῖ μόνον·
ἐξ ἀστέρων στέφη δὲ πλέξας ποικίλα,
καὶ δεξιὰν τὴν τοῦδε καὶ κάραν στέφε*².

Ἡ ἀπέριττη αὐτὴ στήλη, ποὺ ἡ Ἑταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν ἀφιέρωσε στὸ Νικηφόρο Φωκά καὶ ποὺ ἔχει τὴν τιμὴ ν' ἀποκαλύπτῃ σήμερα μπροστὰ σὲ πρωτοφανῆ συνάθροιση ἐρευνητῶν καὶ σοφῶν ποὺ προσκάλωσε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὸν κόσμον ὀλόκληρο, κα' ἂν δὲν εἶναι βαρύτερη, κα' ἂν δὲν στολίζεται ἀπὸ χρυσαφὶ καὶ πολύτιμα πετράδια, ὅπως τὸ ἐπιθυμοῦσε ὁ βυζαντινὸς ἐπιγραμματοποιός, ὅμως στήθηκε ἐδῶ γιὰ νὰ διατρανώη πῶς, παρ' ὅλο τὸ πέρα-

σμα τῶν αἰώνων, ἡ εὐγνωμοσύνη τῆς Κρήτης στὸν ἔλευθερωτὴ καὶ σωτῆρα της παραμένει ἀκέραιη καὶ παντοτινὴ.

Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, ποὺ ξαναπῆρε τὴν Κρήτη τὸ 961 καὶ κέρδισε γι' ἀνταμοιβή του, δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ βασιλικὸ στέμμα τοῦ Βυζαντίου (γιὰ νὰ ἐκπληρωθῇ ἔτσι μιὰ παλιὰ λαϊκὴ προφητεία), ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐνδοξότερους αὐτοκράτορες τῆς λαμπρότερης περιόδου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας³. Τροπαιοῦχος στρατηγὸς καὶ πρὶν ἀκόμη ἀνεβῆ στὸ θρόνο, κατώρθωσε, στὸ σύντομο (ἑπτάχρονο μόλις) διάστημα τῆς βασιλείας του (963–969), νὰ ὀδηγήσῃ τὸ βυζαντινὸ στρατὸ σὲ ἐπικὲς καὶ περίλαμπρες νίκες, πολεμώντας ἀδιάκοπα, σ' ὅλα τὰ μέτωπα, τοὺς μεγαλύτερους ἀντίπαλους τῆς αὐτοκρατορίας: τοὺς Ἄραβες στὴν Ἀσία, στὴν Ἀφρική καὶ στὴ Σικελία, τοὺς Γερμανοὺς στὴν Ἰταλία, τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Ρώσους στὸ Βορρᾶ.

Ὁ Νικηφόρος ἀνῆκε στὴ μεγάλη καλπαδοκικὴ οἰκογένεια τῶν Φωκᾶδων, ποὺ εἶχε χαρίσει στὸ Βυζάντιο μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐξαιρετοὺς στρατιωτικοὺς ἡγέτες⁴. Ὁ παπποὺς καὶ ὁμώνυμός του Νικηφόρος εἶχε δοξαστῆ ὡς ἀρχηγὸς τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία⁵. Ὁ θεῖος του Λέων εἶχε τὴν ἀρχιστρατηγία στὸν πόλεμο μὲ τοὺς Βουλγάρους· ὁ πατέρας του Βάρδας καὶ ὁ ἀδελφός του Λέων εἶχαν πολεμήσει τοὺς Σαρακηνοὺς καὶ ἀποκτήσει μεγάλη δημοτικότητα. Μὰ καὶ ἀργότερα ἡ οἰκογένεια τῶν Φωκᾶδων διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Τὴ μνήμη της τὴν ἀπαθανάτισαν τὰ περίφημα ἀκριτικὰ τραγούδια, ποὺ μᾶς λένε πὼς ὁ ἀκριτικὸς ἥρωας δὲ φοβόταν:

*Μήτε τὸ Βάρδα τὸ Φωκᾶ, μήτε τὸ Νικηφόρο,
μήτε τὸ Βαρντράχλο, ποὺ τρέμ' ἢ γῆ κ' ὁ κόσμος⁶.*

Τὴν οἰκογενειακὴ αὐτὴ στρατιωτικὴ παράδοση τὴν ἀκολούθησε καὶ ὁ Νικηφόρος. Ἔτσι ἔφτασε γρήγορα στὸ ἀξίωμα τοῦ μαγίστρου καὶ ἔπειτα ἔγινε μέγας δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς, δηλ. ἀρχιστρατηγὸς τῶν στρατιῶν τῆς Ἀσίας. Μικροκαμαωμένος, ἀλλὰ μὲ καταπληκτικὴ σωματικὴ ρώμη καὶ σιδερένια θέληση, τολμηρὸς καὶ γενναῖος, εὐσεβὴς καὶ ἀσκητικὸς, τραχὺς καὶ ὀρμητικὸς, ἀλλὰ συνετός, δίκαιος καὶ δημοφιλής, συνδύαζε τὰ προσόντα τοῦ ἑξοχου πολεμιστῆ καὶ τοῦ ἀπαράμιλλου στρατιωτικοῦ ἡγέτη.

Τὶς πρῶτες του μεγάλες στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τὶς γνώρισε στὴν Ἀσία, ἀπ' ὅπου ἀνακλήθηκε προσωρινά, γιὰ νὰ κυριεύσῃ τὴν Κρήτη (960–961). Ξαναγυρίζοντας στὴν Ἀσία, ὅπου εἶχε ἀφήσει τὸν ἀδελφὸ του Λέοντα νὰ μάχεται κατὰ τῶν Ἀράβων, ὁ Νικηφόρος, γιὰ νὰ

ταπεινώση τὸν ἰσχυρὸ καὶ ἐπίφοβο ἑμίρη τοῦ Χαλεπίου, τὸ Χαμδανίδη Saif - ad - Daoulah, ἐπεχείρησε τὸ ἐπόμενο ἔτος (962) τολμηρὴ ἐκστρατεία. Παραβιάζοντας τὰ ὡς τότε ἀπόρρητα στενὰ τοῦ Ταύρου καὶ τοῦ Ἄμανοῦ καὶ προελαύνοντας κεραινοβόλα στὶς ἐπαρχίες τῆς Κιλικίας καὶ τῆς Συρίας, κυριεύσε διαδοχικὰ τὴν ὄχυρὴ Ἀνάβαρζο, τὴ Φλαβιούπολη, τὴν Ἱεράπολη καὶ τέλος τὸ ἴδιο τὸ Χαλέπι. Ὁ ξαφνικὸς ὁμως θάνατος τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ τοῦ Β' (15 Μαρτίου 963) τὸν ἀνάγκασε ν' ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὸ Χαλέπι καὶ νὰ γυρίσῃ στὴν Κωνσταντινούπολη. Παρὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἰσχυροῦ καὶ ἱκανοῦ «παραιοκωμμένου» Ἰωσήφ Βρίγγα, ἀνακηρύχθηκε σὲ λίγο αὐτοκράτορας ἀπὸ τὸ στρατό, στὶς 3 Ἰουλίου 963. Ἡ στέψη του στὴν Ἁγία Σοφία ἔγινε στὶς 16 Αὐγούστου. Ἀναγνωρίστηκε ἐπίτροπος καὶ συμβασιλεὺς τῶν δυὸ ἀνηλίκων παιδιῶν τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Β', Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου, καὶ σὲ λίγο πῆρε γυναῖκα του τὴ χήρα τοῦ αὐτοκράτορα, τὴ Θεοφανώ. Ἦταν τότε πενήνταενὸς ἐτῶν, στὴν ἀκμὴ τῆς δράσης καὶ τῆς δημοτικότητάς του.

Πρῶτο μέλημα τοῦ Νικηφόρου, μόλις ἀνέβηκε στὸ θρόνο, ἦταν νὰ συνεχίσῃ τὸν πόλεμο ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἀρχίσει ἐναντίον τοῦ σοβαρώτερου τότε ἐχθροῦ τῆς αὐτοκρατορίας, τῶν Χαμδανιδῶν Ἀράβων. Τὸ 964 ἐπιχειρεῖ νέα ἐκστρατεία στὴν Κιλικία καὶ τὸ 965 κυριεύει τὴ Μοφουεστία καὶ τὴν Ταρσό. Ἡ χώρα αὐτὴ ἔχει πὰ ἀνακτηθῆ ὀριστικά. Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ στρατηγὸς του Νικήτας Χαλκούτζης ἀνακτᾷ τὴ δεύτερη ἑλληνικὴ μεγαλόνησο, τὴν Κύπρο. Τὸν ἄλλο χρόνο (966) ὁ Νικηφόρος πραγματοποιεῖ τὸν κυριώτερο ἀντικειμενικὸ του σκοπὸ: Εἰσβάλλει στὴ Συρία, ποὺ τὴν ὑποταγὴ της θὰ τὴν ἐπιταχύνη σὲ λίγο ὁ θάνατος τοῦ ἑμίρη Saif - ad - Daoulah (967).

Ἐν τῷ μεταξὺ θέλησε νὰ χτυπήσῃ καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς τῆς Ἀφρικής καὶ ν' ἀνακτήσῃ τὴ Σικελία, ποὺ βρισκόνταν στὴν κυριαρχία τοῦ Φατιμίδη Χαλίφη τοῦ Κερουάν, τοῦ Al - Moiz. Στὴν ἀρχὴ τὸ βυζαντινὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα ποὺ ἔστειλε ἐκεῖ εἶχε ἐπιτυχίες καὶ ἀπελευθέρωσε τὴ Μεσσήνη, τὸ Ταυρομένιο καὶ τὶς Συρακοῦσες (964), τελικὰ ὁμως νικηθῆκε, ἴσως γιὰτὶ δὲν τὸ ὠδηγοῦσε ὁ ἴδιος ὁ Φωκάς, ἀλλὰ ὁ ἀπειροπόλεμος δρουγγάριος Νικήτας, ποὺ πιάστηκε καὶ αἰχμάλωτος. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ὁ Φωκάς κατάφερε νὰ κλείσῃ τὸ 967 ἐντιμὴ εἰρήνην μὲ τὸ Χαλίφη, γιὰ νὰ εἶναι ἀπερίσπαστος στὶς ἐπιχειρήσεις του στὰ ἄλλα μέτωπα, στὸ Βορρᾶ δηλαδὴ καὶ στὴ Δύση.

Στὸ Βορρᾶ ὑπῆρχαν οἱ Βούλγαροι, μὲ τὸ βασιλιὰ τους Πέτρο, διάδοχο τοῦ μεγάλου Συμεών, ποὺ, γιὰ ν' ἀποκρούουν τοὺς Οὐγγρους, ἢ αὐτοκρατορία συνήθιζε νὰ τοὺς πληρώνῃ ἐτήσιο φόρο. Αὐτὸ ὁμως δὲ μποροῦσε νὰ τὸ ἀνεχθῆ πὰ ὁ περήφανος νικητὴς τῶν Ἀράβων. Καὶ

ὅταν οἱ ἀπεσταλμένοι τους ἦλθαν τὸ 967 στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ζητήσουν πάλι τὸ φόρο αὐτό, ὁ Νικηφόρος τοὺς σέφθηκε μὲ τρόπο ἀγέρωχο καὶ περιφρονητικὸ καὶ τοὺς ἔδιωξε, λέγοντάς τους πὼς θὰ ἔλθῃ ὁ ἴδιος στὴ χώρα τους νὰ τὸν πληρώσῃ. Χωρὶς νὰ χρονοτριβήσῃ, τοὺς ἐκήρυξε τὸν πόλεμο, πέρασε τὰ σύνορα καὶ εἰσέβαλε στὴ Βουλγαρία. Ἐπειτα σκέφτηκε νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐναντίον των τοὺς Ρώσους τοῦ Σβιατοσλάβου, ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου, ποὺ μὲ τὴν εἰσβολὴ τους ὅμως στὴ Βουλγαρία ἔγιναν πολὺ ἐπικίνδunami γιὰ τὴν αὐτοκρατορία. Τὸν κίνδυνον τῶν Ρώσων καὶ τῶν Βουλγάρων ἔμελλε νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ὀριστικὰ ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Τσιμισκῆς.

Ἄλλὰ ὁ Νικηφόρος εἶχε ν' ἀντιμετώπισῃ καὶ στὴ Δύση ἓνα σοβαρῶτα ἀντίπαλο, τὸ μεγάλο Γερμανὸ ἡγεμόνα Ὅθωνα τὸν Α' (936 - 973). Ὁ Ὅθων, ἀφοῦ ἀποκατέστησε τὴν ἐνότητα τῶν Γερμανῶν, ποὺ εἶχαν διασπασθῆ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, ἐπιζητοῦσε νὰ ὑποτάξῃ στὴν κυριαρχία του ὀλόκληρη τὴν Ἰταλικὴ χερσόνησο. Τὸ 962 ὁ Πάπας τὸν εἶχε στέψῃ αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων, τοῦ εἶχε δώσει δηλαδὴ τίτλο ποὺ ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου θεωροῦσε ἀποκλειστικὰ δικό του. Ἡ ἴδρυση τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀποτελοῦσε σοβαρὸ κίνδυνον γιὰ τὶς βυζαντινὲς κτήσεις τῆς κάτω Ἰταλίας. Ὁ Νικηφόρος ἀντιδρώντας ἔστειλε πρεσβεία στὸν Ὅθωνα τὸ 967 καὶ τοῦ ζήτησε τὴν παραχώρηση τοῦ Βενεβέντου καὶ τῆς Καπούης. Ὁ Ὅθων, ποὺ εἶχε ἀνάγκη ν' ἀναγνωρισθῆ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ὡς αὐτοκράτορας, ἂν ὄχι τῶν Ρωμαίων, τοῦλάχιστο τῶν Φράγκων⁷, ἀντιπρότεινε νὰ δοθῆ στὸ γιὸ καὶ διάδοχό του βυζαντινὴ πριγκίπισσα σὲ γάμο. Καί, γιὰ νὰ ἐκβιάσῃ τὰ πράγματα, εἰσέβαλε τὸ 968 στὴν Ἀπουλία καὶ πολιορκίησε τὸ Μπάρι, ὅπου ὅμως ἀποκρούστηκε καὶ νικήθηκε ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Τότε ἀναγκάστηκε νὰ στείλῃ στὴν Κωνσταντινούπολη πρεσβευτὴ τὸν περιώνυμον Λιουτπράνδο, τὸν ἐπίσκοπο τῆς Κρεμόνας. Ἄλλὰ ὁ Νικηφόρος Φωκάς, ποὺ εἶχε ἀγανακτήσει γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς προκλητικὲς ἐνέργειες, μὲ περήφανη ἀδιαλλαξία ἀπέρριψε τὶς προτάσεις τοῦ κραταιοῦ ἡγεμόνα τῆς Δύσης γιὰ συνοικέσιο καὶ συνεργασία, ταπεινώσε καὶ τάλαιπώρησε τὸ Λιουτπράνδο, ποὺ ἀναγκάστηκε τελικὰ νὰ φύγῃ ἄπρακτος καὶ πού, γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ, συνέγραψε τὰ περιλάλητα γιὰ τὶς κακόβουλες εἰδήσεις τους ἀπομνημονεύματά του.

Τὴν τελευταία ἐκστρατεία του κατὰ τῆς Συρίας τὴν ἐπιχείρησε ὁ Φωκάς τὸ 968. Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ ὠδήγησε σὲ νέες λαμπρὲς νίκες : τὴν ἄλωση τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας (29 Ὀκτωβρίου 969) καὶ τοῦ Χαλεπίου, τῆς πρωτεύουσας τῶν πορτῶν ἀπὸ λίγο ἀγέρωχων Χαμιδανιδῶν. Ἡ ταπεινωτικὴ συνθήκη ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ υπογράψουν ὑποχρέωνε τὸ ἔμριάτο τοῦ Χαλεπίου σὲ φορολογικὴ ὑποτέλεια καὶ παραχωροῦ-

σε τὴν Ἀντιόχεια καὶ ὄλες τὶς ἄλλες χώρες ποὺ κατακτιήθηκαν στὸ Βυζάντιο. Ἔτσι, μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Κιλικίας καὶ τῆς μισῆς Συρίας, ὁ Νικηφόρος ἐπλάτυνε σημαντικὰ τὰ ὄρια τῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν ἐπρόκειτο ὅμως νὰ χαρῆ γιὰ πολὺ τὸ ἔργο του αὐτό. Τὸν ἴδιο χρόνο, τὴ νύχτα τῆς 10ῆς Δεκεμβρίου, ἔπεφτε δολοφονημένος, μὲ τὴ συνενοχὴ τῆς Θεοφανοῦς, ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Τσιμισκῆ, ποὺ τὸ ἔγκλημα αὐτὸ δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ γίνῃ ἀντάξιος διάδοχός του καὶ νὰ συνεχίσῃ τὶς νίκες του.

Ὁ Νικηφόρος Φωκάς ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες φυσιογνωμίες τοῦ Βυζαντίου, παρ' ὄλο ποὺ ἡ βασιλεία του στάθηκε τόσο σύντομη. Φυσιογνωμία δυνατὴ καὶ συχνὰ αἰνιγματικὴ, γιὰτὶ ὁ πληθωρικός δυναμισμός του τὸν ὠδηγοῦσε πολλὰς φορὰς σὲ τολμηρὰς λύσεις, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀντιφατικὰς πράξεις. Ἔτσι τὸν βλέπομε στὴν ἰδιωτικὴ του ζωὴ πότε στρατιώτῃ καὶ ἀσκητῇ αὐστηρῶ καὶ πότε ὑποδουλωμένο ἀπὸ τὰ θανάσιμα θέληγτρα τῆς Θεοφανοῦς. Στὴν ἐσωτερικὴ του πάλι πολιτικὴ πότε νὰ νομοθετῇ γιὰ ν' ἀπαγορεύσῃ τὸ χτίσιμο νέων μοναστηριῶν ἢ γιὰ νὰ λάβῃ ρηξικέλευθα μέτρα ποὺ περιώριζαν τὶς ὑπερβασίεις τῶν μοναχῶν⁸ καὶ πότε νὰ ἐπιχορηγῇ πλουσιοπάροχα τὴ μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ποὺ ἴδρυσε ὁ φίλος καὶ πνευματικός του ὀσιος Ἀθανάσιος⁹. Ἡ κατευθυντήρια πάντως γραμμὴ τῆς πολιτικῆς του ἦταν μιὰ καὶ μόνη: ἡ μέριμνά του γιὰ τὸ στρατό. Ἐμερίμνησε γιὰ τὰ στρατιωτικὰ τιμάρια, ἔβαλε νὰ συγγράψουν στρατιωτικὰς μελέτες πολεμικῆς τακτικῆς ποὺ ἐπιγράφονται μὲ τὸ ὄνομά του, δοκίμασε ἀκόμη καὶ ν' ἀνακηρύξῃ ὀσιομάργυρες ὄσους ἔπεφταν στὸν πόλεμο κατὰ τῶν ἀπίστων. Ἄν ὁ ἱερὸς πόλεμος ἦταν ἴσως τὸ μυστικὸ τῆς πολεμικῆς ἐπιτυχίας τῶν Ἀράβων, ὁ Φωκάς θέλησε νὰ τοὺς καταπολεμήσῃ μὲ τὸ ἴδιο αὐτὸ ὄπλο. Διωργάνωσε τὸ βυζαντινὸ στρατό, τὸν ἐνθουσίασε καὶ κατώρθωσε ἔτσι νὰ θριαμβεύσῃ, κατανικώντας τὸν πῦρ ἐπιφοβο τότε ἀντίπαλο τῆς αὐτοκρατορίας. Σωστὰ γράφτηκε πὼς ὁ Νικηφόρος Φωκάς, «ὁ θανάσιμος τρόμος τῶν Σαρακηνῶν», ἦταν «ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀραβομάχος βασιλεύς»¹⁰.

Μέσα στὰ πλαίσια τῶν πρώτων ἐπικῶν ἀγῶνων τοῦ Νικηφόρου Φωκά ἐναντίον τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου πρέπει νὰ τοποθετηθῇ καὶ ἡ ἐκστρατεία του γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης, ποὺ τὴν ἐπέτειό της πανηγυρίζομε σήμερα.

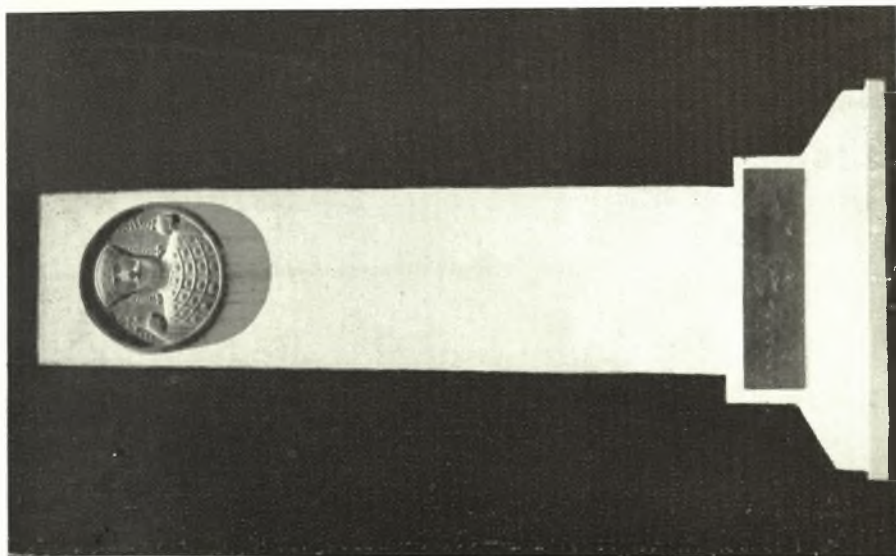
Ἡ Κρήτη, ἀπὸ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ Θ' αἰῶνα, εἶχε πέσει στὰ χεῖρα τῶν Σαρακηνῶν Ἀράβων τῆς Ἀνδαλουσίας, ποὺ, διωγμένοι ἀπὸ τὴν Ἰσπανία ὡς ταραχοποιοί, εἶχαν καταφύγει στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπ' ἐκεῖ, μὲ τὸν ἀρχηγό τους Abu - Hafs - Omar, εἶχαν κυριεύσει τὴν

ἑλληνικὴ μεγαλόνησο¹¹. Οἱ ἄγριοι αὐτοὶ Σαρακηνοὶ δὲν εἶχαν τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τοὺς πολιτισμένους Ἄραβες τῆς Βαγδάτης. Ἡ μοναδική τους ἀσχολία ἦταν ἡ πειρατεία. Ἐτσι ἡ Κρήτη μετατράπηκε σὲ φοβερὴ φωλιὰ καὶ ὀρηκτήριο πειρατῶν, ποὺ ἔγιναν ὁ τρόμος τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν καὶ ποὺ λυμαίνονταν τὰ νησιά καὶ τὰ παράλια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Φοβερὸς ἦταν οἱ λεηλασίες καὶ οἱ αἰχμαλωσίες ποὺ προκαλοῦσαν κάθε χρόνο οἱ ἐπιδρομὲς τῶν ὄργανωμένων πειρατικῶν στόλων τους. Ἐτσι εἶχαν συσσωρεῦσαι στὴν Κρήτη ἄπειρα λάφυρα καὶ τὴν εἶχαν μεταβάλει σὲ σημαντικὸ κέντρο δουλεμπορίου. Ἡ πατρίδα τοῦ Μίνωα καὶ τοῦ Ἐπιμενίδη εἶναι τώρα ἡ καταρριμμένη, ἡ «θεόλεστος» Κρήτη, ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος. Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, γιὰ νὰ τὴν ἀνακτήσουν καὶ γιὰ ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ μάστιγα τῶν πειρατῶν, εἶχαν ἐπιχειρήσει ἕως τότε πέντε ἐκστρατείες. Ὅλες ὅμως εἶχαν ἀποτύχει¹². Ἡ σπουδαιότερη, τοῦ Θεοκτίστου, τὸ 843, γνώρισε ἐφήμερη μόνον ἐπιτυχία, παρ' ὅλη τὴν ἱκανότητα τοῦ μαγίστρου Σεργίου τοῦ Νικητιάτη¹³. Ἡ μεγαλύτερη καὶ πῶς πρόσφατη, τοῦ Γογγύλη, τὸ 949, μὲ σπουδαία προπαρασκευή, κατάρταξε σὲ καταστροφὴ τοῦ ἀξιόλογου στρατοῦ, ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα τοῦ ἀρχηγοῦ του. Ἐτσι ἡ Κρήτη παρέμενε ἀλύτρωτη περισσότερο ἀπὸ 130 χρόνια¹⁴ καὶ ὁ ἑλληνικὸς καὶ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς, παρ' ὅλο ποὺ κατῴρωνε νὰ μένη ὅσο μπορούσε σταθερὸς στὴν προγονικὴ του πίστη καὶ στὸν ἐθνισμὸ του¹⁵, ὅμως διάτρεχε κίνδυνο σοβαρὸ. Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης, ὅσο δύσκολη κι' ἂν παρουσιαζόταν, ἀποτελοῦσε ὄχι ἁπλῶς ζήτημα γοήτρου, ἀλλὰ ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου γιὰ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Στὴν ἐξόρμησή της γιὰ ν' ἀνακτήσῃ στὴν Ἀσία τὰ ἐδάφη ποὺ τῆς εἶχαν ἄλλοτε ἀφαιρεθεῖ οἱ Ἄραβες, δὲ μπορούσε νὰ ἐπιτύχῃ, ἂν δὲν ἀποκαθιστοῦσε πρῶτα τὴν κυριαρχία της στὸ Αἰγαῖο, ἐξοντώνοντας τοὺς Σαρακηνοὺς τῆς Κρήτης.

Ἐκεῖνος ποὺ πέτυχε ν' ἀποφασιστῇ ἡ νέα ἐκστρατεία¹⁶, κατανακτώντας τὴ δικαιολογημένη ἀπὸ τίς τόσες προηγούμενες ἀποτυχίες ἀντίδραση καὶ διστακτικότητα, ἦταν ὁ Ἰωσήφ Βρίγγας, ὁ παρακοιμώμενος τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ τοῦ Β'. Σωστὰ κατάλαβε πὼς ἡ περίστασις ἦταν κατάλληλη, γιὰτὶ οἱ Ἄραβες τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, ποὺ ἀλληλοσπαράσσονταν ἀναμεταξύ τους, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ στείλουν βοήθεια στοὺς Σαρακηνοὺς τῆς Κρήτης. Καὶ σωστὰ φρόντισε ν' ἀνατεθῇ ἡ ἐκστρατεία στὸν καταλληλότερο στρατηγὸ, τὸ νικητὴ τῶν Ἀράβων τῆς Συρίας Νικηφόρο Φωκᾶ. Τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐκστρατεία προσφέρθηκαν ἀφθονα. Τὰ πάντα προετοιμάστηκαν μὲ μεγάλη φροντίδα. Ποτὲ ἴσως δὲν εἶχε ἀποπλεύσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἰσχυρότερος καὶ καλύτερα ἐξοπλισμένος στόλος. Τὸν ἀποτελοῦσαν δυὸ χιλιάδες

Ἔργον τοῦ γλύπτου Χρήστου Καπράλου.
Ἐργὸν τοῦ ἀντογράφοις Νικηφόρου Φωκά.

Ἡ ὄψο τῆς Ἐταιρίας Κορηζίων Ἱατροδικῶν Μελετιῶν ἀναθηματικῆ στήλῃ τοῦ ἀντογράφοις Νικηφόρου Φωκά.

Ο Δομικός ναός του Ἁγίου Μάρκου τοῦ Χάνδακος μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του ὑπὸ τῆς Ἑταιρίας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν.

* Ἀνω : Τὸ προστώφον. Κάτω : Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αἵθουσῆς

χελάνδια (πολεμικά πλοῖα ποῦ ἦταν ἐφωδιασμένα μὲ τὸ φοβερὸ μυστικό δπλο τῶν Βυζαντινῶν, τὸ ὑγρὸν πῦρ), χίλιοι δρόμωνες (μεγαλύτερα πλοῖα, μεταγωγικά γιὰ τὸ στρατὸ καὶ τὸ ἱππικὸ) καὶ τρακόσια καμητηρὰ (φορηγὰ) πλοῖα, μὲ τὰ τρόφιμα, τὰ πολεμεφόδια καὶ τὶς πολιορκητικὲς μηχανές. Ὁ στρατὸς διαλέχτηκε ἀπὸ τὰ καλύτερα σώματα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνισχύθηκε ὅμως καὶ μὲ ξένους μισθοφόρους, Ρώσους κυρίως, Βαράγγους, Σκλαβησιάνους καὶ ἄλλους, ποῦ ἦταν ὄλο γιγαντώσωμοι καὶ φοβεροὶ πολεμιστές.

Ὁ πολυάριθμος καὶ ἰσχυρὸς αὐτὸς στόλος ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ Ἰουλίου τοῦ 960. Ἀφοῦ πρῶτα ἔκαμε σταθμὸ στὰ Φύγελα τῆς Λυδίας (ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Σάμιο), κατευθύνθηκε στὴν Κρήτη. Ἡ ἀπόβουση ἔγινε χωρὶς δυσκολία ἢ σοβαρὴ ἀντίσταση τῶν Σαρακηνῶν, ποῦ αἰφνιδιάστηκαν, πιθανώτατα πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ Χάνδακα, στὴν παραλία τοῦ ποταμοῦ Ἄλμυροῦ. Ἐμίρης τῆς Κρήτης ἦταν τότε ὁ γηραιὸς Abd El Aziz El Kotorbi (δηλ. ἀπὸ τὴν Κόρντοβα τῆς Ἰσπανίας). Τὰ τεῖχη τοῦ Χάνδακα, τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας ποῦ εἶχαν χτίσει οἱ Ἄραβες, ἦταν ψηλά, ὄχνηρώτατα καὶ περιτριγυρισμένα μὲ τάφρο. Οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς πόλης ἦταν πολυάριθμοι καὶ φανατισμένοι. Νὰ κυριευθῇ λοιπὸν εὐκόλα καὶ μὲ τὶς πρῶτες ἐφόδους, ἦταν ἀδύνατο. Γι' αὐτὸ κα' ὁ Φωκάς, ἔμπειρος στρατηγός, ἔχτισε στρατόπεδο (νοτιοδυτικὰ τοῦ Χάνδακα, στὴ θέση Φοινικιά) καὶ πολιορκήσε τὴν πόλη ἀπὸ στεριά καὶ θάλασσα. Ἡ πολιορκία αὐτὴ κράτησε παραπάνω ἀπὸ μισὸ χρόνο, ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 960 ἕως τὸ Μάρτιο τοῦ 961. Στὸ διάστημα αὐτὸ ὁ στρατὸς τοῦ Νικηφόρου καὶ οἱ Σαρακενοὶ πολέμησαν ἀδιάκοπα ἀναμεταξύ τους μὲ μεγάλο πείσμα, μὲ ἀγριότητα καὶ φανατισμό. Οἱ Βυζαντινοί, ποῦ εἶχαν τὴ συμπαράσταση καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ, ἐπιχείρησαν πολλὲς ἐφόδους καὶ οἱ Σαρακενοὶ πολλὲς ἐξόδους, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα. Ὁ Νικηφόρος, χρησιμοποιοῦντας κάποτε καὶ στρατηγήματα, ἀπόκρουσε ὄλες τὶς ἐξόδους αὐτές. Ἐσύντριψε τοὺς Ἄραβες τῶν ἐπαρχιῶν, ποῦ ἤλθαν νὰ συντονίσουν τὸν ἀγῶνα τῶν μὲ τοὺς πολιορκημένους, καὶ κάρφωσε τὰ κεφάλια τους σὲ πασσάλους, νὰ τὰ δοῦν οἱ πολιορκημένοι καὶ νὰ πτοηθοῦν. Σὲ ἄλλη περίσταση πάλι ἐξεσφενδόνισε τὰ κομμένα κεφάλια τῶν ἠττημένων Σαρακενῶν μέσα στὰ τεῖχη. Τόση ἦταν ἡ σκληρότητα τοῦ ἀγῶνα. Εἶχε ὅμως καὶ ἀπρόοπτες ἀτυχίες. Τέτοια ἦταν ἡ σφαγὴ τοῦ τάγματος τῶν Θρακησιῶν τοῦ Παστιλά, ποῦ εἶχε στείλει γιὰ νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἐνδοχώρα. Ἐπειτα, ὁ χειμῶνας τοῦ 960-961 ἦταν βαρύτερος καὶ ἐπικρατοῦσε μεγάλη σιτοδεία. Οἱ στρατιῶτες του ὑπέφεραν πολὺ καὶ μερικοὶ ἄρχισαν νὰ σκέπτονται τὸ γυρισμό. Ὁ Νικηφόρος ὅμως, μὲ τὰ λόγια του καὶ τὸ παράδειγμά του, τοὺς

συγκράτησε καὶ τοὺς ἐμψύχωσε, ὥσπου ἔφθασε σιτᾶρι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, πὸν ὁ Βρίγγας κατώρθωσε νὰ προμηθευτῆ μὲ κάθε θυσία. Ἄλλὰ καὶ οἱ πολιορκούμενοι Σαρακηνοί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μαστίζονταν φοβερὰ ἀπὸ τὴν πείνα καὶ ἡ βοήθεια πὸν ζήτησαν ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας ἢ δὲν ἔφτασε ποτὲ στὴν Κρήτη ἢ ἦταν ἀσήμαντη. Παρ' ὅλα ὁμως αὐτά, κράτησαν ὅλο τὸ χειμῶνα, ἕως τὶς 7 Μαρτίου τοῦ 961. Τότε ὁ Νικηφόρος πρόσταξε νέα γενικὴ ἔφοδο. Ὑπονόμεισε σὲ ὠρισμένα μέρη τὰ τείχη τοῦ Χάνδακα, τοποθέτησε γιὰ ὑποστηρίγματα ξύλα εὐφλεκτα καὶ ὕστερα ἔβαλε φωτιὰ στὰ ξύλα. Στὰ ὑπονομευμένα σημεῖα τὰ τείχη σωριάστηκαν μονομιᾶς σὲ ἑρείπια καὶ ὁ στρατὸς τοῦ Νικηφόρου εἰσώρμησε στὴν πόλη. Μὲ δυσκολία συγκράτησε ὁ Νικηφόρος τὴ μεγάλη σφαγὴ καὶ τὴ λεηλασίαν πὸν ἀκολούθησε ἀπὸ τὸ φανατισμένο στρατό, πὸν διψοῦσε ἐκδίκηση γιὰ ὅλα τὰ προηγούμενα δεινά. Τὰ λάφυρα ἦταν ἀμέτρητα καὶ κόσμησαν σὲ λίγο τὸ μεγαλόπρεπο θρίαμβο πὸν ἡ Βασιλεύουσα ἐπεφύλαξε στὸν τροπαιοῦχο στρατηγὸ, ὅταν γύρισε ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία του, ἀφοῦ πρῶτα ἐδραίωσε στὸ νησί τὴ βυζαντινὴ κυριαρχία, κατεδαφίζοντας τὰ τείχη τοῦ Χάνδακα καὶ χτίζοντας τὸ φρούριο τοῦ Τεμένους. Ὀλόκληρη ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία πανηγύρισε τὴ μεγάλη αὐτὴ νίκη, πὸν παρόμοιά της δὲν εἶχε δεῖ ἀπὸ αἰῶνες, καὶ ἐπευφήμησε τὸ θριαμβευτὴ Νικηφόρο. Καὶ δὲν εἶχε ἄδικο. Γιατὶ ἡ ἀνάκτηση τῆς Κρήτης δὲν ἦταν μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα στρατηγικὰ κατορθώματα καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐνδοξότερες σελίδες τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἦταν καὶ γεγονός σπουδαίας ἱστορικῆς σημασίας, γιατί ἐλευθέρωνε ὀριστικὰ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀπὸ τὴ μᾶστιγα τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν, καταλύοντας τὸ σπουδαιότερο ἔρειμά τους στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἐξασφάλιζε στὸ βυζαντινὸ κράτος μιὰ ζωτικώτατη ἐξ αἰτίας τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσης ἐμπορικὴ καὶ πολεμικὴ βάση καὶ ἀπέδιδε στὸ ἔθνος τὴν ἑλληνικὴ μεγαλόνησο.

Τὴ σημασία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ θὰ τὴν ἐκτιμήσουμε σήμερα καλύτερα, ἂν ἀναλογιστοῦμε γιὰ μιὰ στιγμή τὴν ἀνεκτίμητη προσφορὰ τῆς Κρήτης, ἀπὸ τότε πὸν τὴν ἀπελευθέρωσε ὁ Νικηφόρος Φωκάς, στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες καὶ σὲ κάθε εἶδους πολιτιστικὸ τομέα : στὰ γράμματα, στὴν τέχνη, στὴν ἐπιστήμη. Καμμιά ἄλλη ἴσως ἑλληνικὴ χώρα δὲ μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μαζί της. Πρέπει νὰ δεχτοῦμε πῶς, στοὺς δύο μισοὺς αἰῶνες τῆς δευτέρας βυζαντινῆς περιόδου πὸν ἀκολούθησαν¹⁷, ἢ πάντα ἑλληνικὴ Κρήτη σφυρηλάτησε καὶ χαλύβδωσε τὸ ἐθνικὸ τῆς φρόνημα σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε νὰ μπορέσῃ ἔπειτα, στὰ τετρακόσια πενήντα χρόνια τῆς Βενετοκρατίας (1204 - 1669) καὶ στὰ διακόσια πενήντα σχεδὸν τῆς Τουρκοκρατίας (1669 - 1913), ὄχι μόνο νὰ διστηρήσῃ ἀ-

κμαῖο τὸν ἔθνισμό της, ὄχι μόνο ν' ἀφομοίωση ἐν μέρει τοὺς Βενετοὺς κατακτητές, μὰ καὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ τόσο πολλοὺς καὶ τόσο ἡρωϊκοὺς ἀγῶνες καὶ ξεσηκωμοὺς¹⁸, ὅσους δὲν ἔχει, νομίζω, νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἱστορία κανενὸς ἄλλου λαοῦ. Ὅσο γιὰ τὴ συμβολὴ τῆς Κρήτης στὸν πολιτιστικὸ τομέα, μᾶς ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὸ πλῆθος τῶν σοφῶν καὶ λογίων της, ἀπὸ τοὺς Κρητικοὺς καλλιγράφους τῆς Ἀναγέννησης ποὺ πλημμύρισαν τὶς βιβλιοθήκες τῆς Εὐρώπης μὲ παλῦτιμα χειρόγραφα, ἢ τοὺς ἐξαιρετοὺς ἀγιογράφους τοῦ Χάνδακα, τοῦ Σινᾶ καὶ τῆς Βενετίας ἕως τοὺς λογοτέχνες τῆς ἀξίας ἐνὸς Βιτσέντζου Κορνάρου καὶ ἐνὸς Γεωργίου Χορτάτη ἢ τοὺς ἐπιφανεῖς ἱεράρχες σὰν τὸ Μελέτιο Πηγᾶ καὶ τὸν Κύριλλο Λούκαρη¹⁹. Καὶ μᾶς ἀρκεῖ νὰ προσφέρωμε μόνον τὰ ὀνόματα τριῶν μεγάλων τέκνων τῆς Κρήτης, ποὺ ἡ δόξα τους ἀκτινοβόλησε στὸν κόσμον ὀλόκληρο: τοῦ Δομίνικου Θεοτοκόπουλου, τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τοῦ Νίκου Καζαντζάκη. Ὅλο αὐτὸ τὸ πλῆθος τῶν σπουδαίων ἔργων, ὅλη αὐτὴ τὴ χορεία τῶν μεγάλων ἀνδρῶν θὰ ἦταν δύσκολο νὰ τὰ χαρίσῃ ἡ Κρήτη στὸν κόσμο, ἂν δὲν τὴν εἶχε ἐλευθερώσει ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ σεμνὴ αὐτὴ ἀναμνηστικὴ στήλη δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἐλάχιστη ἐκδήλωση εὐγνωμοσύνης γιὰ τὸ μεγάλο του ἔργο. Ἐγκαινιάζοντάς την, ἄς προσφωνήσωμε τὸν ἔνδοξο ἐλευθερωτὴ μὲ τὰ λόγια τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέα πού, τιμώντας τον σὰν ἅγιο, ἔγραψε τὴν ἀκολουθία του:

*Στρατιώτην τὰ ὄπλα σε,
στρατηγὸν ἢ παρτάξις,
βασιλέα κράτιστον
τὸ διάδημα,
ἀλλ' ἀσκητὴν οἱ ἀγῶνές σε,
τὰ ἄθλα δὲ μάρτυρα
καταγγέλλουσι τρανῶς,
Νικηφόρε, τοῖς πέρασιν·
ὄθεν ἤθροισται
καὶ τιμῶσά σε πόλις
εὐφημοῦσα
τοὺς ἀγῶνας καὶ τὴν νίκην
καὶ τὸ μακάριον τέλος σου²⁰.*

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

Ἐκρίθηκε χρήσιμη γὰρ προστεθοῦν κατὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ λόγου οἱ παρακάτω σημειώσεις, πὺν ἀποβλέπουν στὸ γὰ ἐπισημάνουν τὶς κυριώτερες καὶ τὶς πρὸ πρόσφατες ἐργασίες πάνω σὲ θέματα πὺν ἡ φύση τοῦ λόγου ἐπέβαλλε γὰ ἐκτεθοῦν μὲ τὴ μεγαλύτερη συντομία.

¹⁾ Μιχ. Ἀτταλειάτης, ἔκδ. Bekker, Bonn, 1853, σ. 228.

²⁾ *Anecdota graeca e codd. manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, edidit J. A. Cramer, vol. IV, Oxonii 1841, σ. 266 - 267.

³⁾ Θεμελιώδης καὶ ἀναντικατάστατη παραμένει ἀκόμη ἡ ἐργασία τοῦ Gustave Schlumberger, *Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas*, Paris 1890 (νέα ἔκδοση, 1923), πὺν ἔχει μεταφραστὴ καὶ ἐλληνικά: Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς, κατὰ μεταφρασιν Ἰ. Λαμπριδίου, ἐν Ἀθήναις 1905 (Βιβλιοθήκη Μαρσλῆ).

⁴⁾ Peter Charanis. *On the Ethnic Origins of the Emperor Nicephorus Phocas*, «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντιου. 1874 - 1960», Ἀθήναι 1960, σ. 42 - 45.

⁵⁾ Henri Grégoire, *La carrière du premier Nicéphore Phocas*, «Προσφορά εἰς Σίλλωνα Π. Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1953, σ. 232 - 254.

⁶⁾ N. Adontz et H. Grégoire, *Nicéphore au col Roide*, «Byzantion», τόμ. VIII (1933), σ. 203 - 212.

⁷⁾ W. Ohnsorge, *Die Anerkennung des Kaisertums Ottos I. durch Byzanz*, «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. 54 (1961), σ. 28 - 52.

⁸⁾ Ἀναγραφή τῶν σωζομένων ἐγγράφων καὶ διαταγμάτων τοῦ Νικηφόρου Φωκά βλ. στοῦ Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Öströmischen Reiches*, 1. Teil, München 1924, ἀριθ. 695 - 724 (σ. 89 - 93).

⁹⁾ Ν. Β. Τωμαδάκης. Ὁ Ὄσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης ἐν Κρήτῃ (961 μ. Χ.) καὶ ἡ καίσις τῆ: Μεγίστης Λαύρας, «Τιμητικός Τόμος ἐπὶ τῷ Ἰωβηλαίῳ τοῦ σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Φιλίππων - Νεαπόλεως - Θάσου Χρυσοστόμου», Ἀθήναι 1961, σ. 59 - 65.

¹⁰⁾ Κ. Ἰ. Ἀμάντιου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμος δεῦτερος, 867 - 1204 μ. Χ., ἔκδοσις δευτέρα, (Ἀθήναι) 1957, σ. 120.

¹¹⁾ Οἱ κυριώτερες ἐργασίες γιὰ τὸ θέμα: E. W. Brooks, *The Arab Occupation of Crete*, «The English Historical Review», τόμ. XXVIII (1913), σ. 431 - 443. — A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, tome I. *La dynastie d' Amorium (820 - 867)*, édition française..., Bruxelles 1935, σ. 49-61. — Γ. Α. Σήφρακα, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατακτησις τῆς Κρήτης, «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν», τόμ. 2 (1939), σ. 20 - 80. — Ἰωάννου Β. Παπαδοπούλου, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (824 - 961), Athen 1948 (*Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie*, No 43) σ. 9 - 66. — Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ζητήματά τινα τῆς κατακτησεως τῆς Κρήτης: ὑπὸ τῶν Ἀράβων, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ' (1961-1962), τεύχ. II, σ. 9 - 41.

¹²⁾ Ἰω. Β. Παπαδοπούλου, ὁ. π., σ. 66 - 89.

¹³⁾ Henri Grégoire, *Études sur le neuvième siècle. I. Un grand homme inconnu. Le magistre et logothète Serge le Nicétiate*, «Byzantion», τόμ. VIII (1933), σ. 515 - 550. Γιὰ τὴν ἐστρατεία τοῦ Ἰμερίου (911/912) βλ.

R. J. H. Jenkins, The Date of Leo VI's Cretan Expedition, «Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1953, σ. 277 - 281.

¹⁴⁾ Γιὰ τὴ σκοτεινὴ αὐτὴ περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ μνημονεύονται στίς σημειώσεις 11. 13 καὶ 15 καὶ τὰ γραφόμενα τοῦ Ἰω. Παπαδοπούλου, ὁ. π., σ. 95 - 114, βλ. ἀκόμη : Βασ. Λαοῦρδα, Ἰωσήφ ὁ ὑμνογράφος εἰς Κρήτην, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΣΤ' (1952), σ. 155 - 156. — John Walker, The Coins of the Amirs of Crete, «Numismatic Chronicle», Sixth Series, vol. XIII (1953), σ. 125 - 130. — George Miles, A Recent Find of Coins of the Amirs of Crete, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Θ' (1955), σ. 149 - 151. — Τοῦ Ἰδίου, Coins of the Amirs of Crete in the Herakleion Museum, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Ι' (1956), σ. 365 - 371. — Τοῦ Ἰδίου, A Provisional Reconstruction of the Genealogy of the Arab Amirs of Crete, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ' (1961 - 1962), τεύχ. ΙΙ, σ. 59 - 73. — Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν. Ἱστορία, ἑπισκοποὶ, ἄγιοι, αὐτόθι, τεύχ. ΙΙ, σ. 193 - 212. — Νικ. Σταυρινίδη, Εἰδήσεις Ἀράβων ἱστορικῶν περὶ τῆς Ἀραβοκρατίας ἐν Κρήτῃ, αὐτόθι, τεύχ. ΙΙ, σ. 74 - 83.

¹⁵⁾ Βλ. τὴν ἀξιόλογη γιὰ τὶς νέες ἀπόψεις τῆς ἐργασία τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826 - 961 μ. Χ.). Περὶ τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς, «Ἐπειρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. 30 (1960), σ. 1 - 38 (ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

¹⁶⁾ Βλ. τὴν πρόσφατη διατριβὴ τοῦ Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἄλωσις τῆς Κρήτης», Ἡράκλειον 1960 (Ἐκδόσεις Ἐταιρίας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν — Κρητικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 2), ὅπου, γιὰ ν' ἀποτιμηθῇ ἡ ἱστορικὴ ἀξία τοῦ ποιήματος τοῦ Θεοδοσίου, ἐπιχειρεῖται (σ. 33 - 88) μιὰ εὐσυνείδητη «Κριτικὴ τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων περὶ τῆς ἐξστρατείας εἰς Κρήτην Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ» (στίς σ. 42 - 43, σημ. 129 καὶ ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα).

¹⁷⁾ Γιὰ τὴ δευτέρῃ αὐτῆς βυζαντινῆς περιόδου (961 - 1204), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γνωστά γενικώτερα ἔργα τῶν Flam. Cornelius, G. Gerola, Στεφ. Ξανθοῦδιδου κλπ., ἃς σημειωθῶν ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα :

Α'. Διοίκησις κλπ. — E. Gerland, Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge, Paris 1907. — Ν. Θ. Καλομενοπούλου, Ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, «Ἐπειρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν», τόμ. 1 (1938), σ. 143 - 164 (βλ. σ. 156 κ. ἑξ.). — Κωνστ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Στρατηγὸς Κρήτης, «Ἐπειρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. 6 (1929), σ. 316 - 320. — Δ. Α. Ζακνυθηνοῦ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, αὐτόθι, τόμ. 17 (1941), σ. 263 - 267 (ζξ' : Kriti). — Hélène Glykatzis-Ahrweiler, L'administration militaire de la Crète byzantine, «Byzantion», τόμ. XXXI (1961), σ. 217 - 228. — V. Laurent, Contributions à la prosopographie de la Crète byzantine : gouverneurs militaires et chefs religieux, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ' (1961 - 1962), τεύχ. ΙΙ, σ. 380 - 396.

Β'. Ἐκκλησία. — Στεφ. Α. Ξανθοῦδιδου, Περὶ τῆς μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὴν β' βυζαντ. περίοδον (961 - 1204), «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. 2 (1915), σ. 317-338. — Louis Petit, Saint Jean Xénos ou l'Ermite d'après son autobiogra-

phie, «Analecta Bollandiana», τόμ. 42 (1924), σ. 5-20. — V. Laurent, Le Synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète aux X-XIII siècles, «Échos d'Orient», τόμ. 32 (1933), σ. 385-412. — Ν. Β. Γωμαδάκη, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Β' (1948), σ. 47-72. — Γερασ. Ι. Κονιδάκη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ Ι' αἰῶνος, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Ζ' (1953), σ. 462-478. — Ν. Β. Τομαδάκης, I titoli «vescovo, arcivescovo e proedro» della Chiesa Apostolica Cretese nei testi agiografici, «Orientalia Christiana Periodica», τόμ. XXI (1955), σ. 321-326. = Ν. Β. Γωμαδάκη, Οἱ τίτλοι «ἐπίσκοπος, ἀρχιεπίσκοπος καὶ πρόεδρος» τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, «Ἀπόστολος Τίτος», ἔτ. ΙΑ' (1962), σ. 205-209 — Τοῦ ἴδιου, Ἡ ἀποστολικὴ ἐκκλησία Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. ΙΙ' - ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. 24 (1954), σ. 67-107.

¹⁸⁾ Βλ. τὴ βασικὴ μονογραφία τοῦ Στεφάνου Ξανθοῦ διδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν. Ἐξεδόθη ἐπιμελείᾳ Ἰωάννου Καλιτσουνάκη, Athen 1939 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, Nr. 34). Ἠβλ. καὶ τὰ πρόσφατα ἔργα τῶν Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453-1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460-1462, Ἀθῆναι 1960 καὶ Νικ. Δ. Ζουδιανοῦ, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, τόμος Α', Ἀθῆναι 1960.

¹⁹⁾ Βλ. Στέφ. Ξανθοῦ διδου, ὁ. π., σ. 163 καὶ 169-188. — Hubert Pernot, Études de littérature grecque moderne, Paris 1916, σ. 129-194 (κεφ. 40: Les Crétois hors de Crète). — Μ. J. Manoussakas, La littérature crétoise à l'époque vénitienne, «L'Hellénisme Contemporain», τόμ. IX (1955), σ. 95-120. — Alexandre Embiricos, La Renaissance Crétoise, XVIe et XVIIe siècles. Tome I. La littérature, Paris, «Les Belles Lettres», 1960.

²⁰⁾ Louis Petit, Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas, «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. 13 (1904), σ. 398-420 (βλ. σ. 418-419).